

Meşreb'in Kitâb-ı Mebde-i Nûr'u Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin şerhi midir?

Dr. İsmail GÜLEÇ*

Mevlânâ'nın (ö. 1273) Farsça telif ettiği meşhur *Mesnevî-i Manevî* isimli eseri bir çok dile tercüme edilmiş ve daha iyi anlaşılması için de defalarca şerh edilmiştir. Ülkemizde, Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yapılan tercüme ve şerhler bilinirken özellikle bizim için on yıl öncesine kadar kapalı olan Türk Cumhuriyetlerinde yapılmış olan tercüme ve şerhler pek iyi bilinmemektedir. Çağatay edebî sahasının meşhur sûfî şairi Meşreb'in *Kitâb-ı Mebde-i Nûr* isimli eseri, *Mesnevî* tercüme ve şerhlerinden bahseden çalışmalarda ismi yer almayan bir eserdir.¹ İstanbul'da bulunan yazma eser kütüphane kataloglarında da Meşreb'in ve eserinin ismine tesadüf edemedik. Türk Üniversitelerinde Eski Türk Edebiyatı sahasında *Mebde-i Nûr* ve diğer eserleri üzerine yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır.² Bu yazının amacı, ülkemizde pek bilinmeyen bu eseri tanıtmak ve *Mesnevî* şerhi olup olmadığını anlamaya çalışmaktır.

Mebde-i Nûr, XVII. Yüzyılda Orta Asya'da yetişmiş önemli mutasavvıflardan Babarâhim Meşreb'in manzum bir eseridir. İşân Şâh Meşreb olarak da bilinen Babarâhim Meşreb, Çağatay edebiyatının gerileme ve çöküş devri (XVII-XVIII) şairidir.³ Apak Hoca tekkesinde uzun bir süre kalan Babarâhim Meşreb, aynı zamanda Orta Asya, Afganistan ve Doğu Türkistan'da çok iyi tanınan gezgin bir Melâmî dervişidir. Doğum tarihi konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Biri 1641, diğeri 1657'dir. Genel kabul gören tarih ikincisidir. Andican'da doğan ve tahsilini tamamlamak için Nemengân'a giden Meşreb'in hayatı Orta Asya'yı dolaşmakla geçmiştir. Rind-meşreb olan Meşreb, dolaştığı yerlerde hep halkla beraber olmuş ve onlara eğitici ve din konusunda uyarıcı bazen kendinden geçmiş bir halde şiirler söylemiştir.⁴ Hakkında XVII. Yüzyıl kaynaklarında pek fazla bilgi bulunmayan Meşreb, Belh hakanı Mahmud Han'ın huzurunda okuduğu hicivlerden dolayı 1711 yılında idam edilmiştir.⁵ Mahmut Fidancı, cezbe halinde iken hikmetli şiirler okuyan Meşreb için, bir yerde Kalanderî ve Melâmî⁶ derken, bir başka yerde şiirlerinden onun, ehl-i sünnet inancını benimsediğini ve

* Araştırma Görevlisi, İ. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevîlik*, 2. baskı, İstanbul, İnkılap ve Aka, 1983, Şefik Can, *Mevlana, Hayatı, Şahsiyeti, Fikirleri*, İstanbul, Ötüken, 1997, İsa Çelik, "Mevlana'nın Mesnevî'sinin Tercüme ve Şerhleri" *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 19 Erzurum 2002, s. 71-93. İsa Çelik'in makalesi diğerlerine göre daha güncel ve etraflıdır. Tercüme ve şerhlerden bahseden eserler, genellikle yukarıda isimleri verilen eserlerin tekrarı mahiyetinde olduğu için bu kaynaklarla yetinildi.

² <http://www.yok.gov.tr:8080/YokTezSrv?User=INTERNET>, Hatice Aynur, *Üniversitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları, Tezler, Yayınlar, Haberler*, 1-12, İstanbul, 2000-2002, Şevkiye Kazan, "Türk Dili ve Edebiyatı sahasında yapılan doktora ve yüksek lisans tezleri (1987-1999) I-II, *İlmî Araştırmalar, Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S. 13/2002, s. 229-271, S. 14/2002, s. 277-301. Meşreb'le ilgili rastladığımız tek çalışma şudur: Mahmut Fidancı, Şâh Meşreb Menâkıb-nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1994.

³ Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı" *İslam Ansiklopedisi III*, İstanbul, MEB, 1945, s. 316.

⁴ Babarâhim Meşreb, *Mebde-i Nûr*, yay. haz. Hacı İsmetullah Ahdullah, Taşkent, 1994, s. 3-10.

⁵ Mahmut Fidancı, a.g.t., s. XIII.

⁶ A.e., a.y.

bu inanca ters düşmediğini söylemektedir.⁷ Hem Kalenderî olup hem de ehl-i sünnet inancına sıkıca bağlı olmak mümkün olmadığından bu durum izaha muhtaç gözükmemektedir.

Mebde-i Nûr, Meşreb'in *Divan*'ından sonra *Kimyâ* ile birlikte en çok tanınan ve okunan iki eserinden biridir.⁸ Bunların yanında *Hac-nâme* isimli bir eseri daha vardır.⁹ Meşreb ve eseri üzerine doktora tezi yapan Mahmut Fidancı, bu eserden söz etmemektedir.¹⁰ *Mebde-i Nûr*'un bir çok yazma nüshası ve baskısı vardır.¹¹ Hakkında bilgi verdiğimiz nüsha, 1898 yılında, bugün Özbekistan'ın başkenti olan ve o dönemlerde önemli kültür merkezleri arasında yer alan Taşkent'te *Kimya* ile birlikte basılmıştır. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde, K 43 numarada kayıtlı olan bu kitabın cildinin kenarları bez, üstü mukavva olup ortasında salbekli şemse vardır. Şemse vişne çürüğü rengindedir. Salbekler ise kırmızı, mukavva cilt lacivettir. Sırtı meşin olup, yıprandığından rengi değişmiştir. Orijinal renginin bordo olduğu tahmin edilmektedir. Ebadı 27 x 17,5'tur. Kağıt rengi sarıdır. Çok iyi korunmuş olan kağıtta ufak bir kurt yeniği bile yoktur. Kağıt ebadı 26,5 x 17'dir. Yazı ebadı 23 x 13,5'dur. 448 sayfa olan bu eserin her sayfasında, başlıklar hariç, her satırda bir beyit olmak (çift sütun) üzere 23 beyit vardır. Eserin dili Çağatayca'dır.

Kapağın en üstünde "*Fetebârekellâhu ahsene'l-hâlikîn*"¹² cümlesi yer almaktadır. Onun altında kitabın adı "*Kitâbu Mebde-i Nûr*" bulunmaktadır. En altta ise "*Der-vilâyet-i Taşkend be-ihimâm-ı Molla Abdullah Hacı ibn-i Esedullah Hacı Taşkendi*"¹³ ibaresi yer almaktadır. Onun altında ise Rusça "*Doz. Tsenz. S. Peterpurg 11 Maya 1898 g. Tipo-lit V. M. İlina vı Taşkent*"¹⁴ ibaresi yer almaktadır.

Eserin baş tarafı şöyledir:

Bismillahirrahmanirrahim

*Bişnev ez ney çün hikâyet mîkoned
Anglagıl ney ni hikâyetler kılur
Ney vücûd-ı ârif-i billahdur ur
Her zaman neydin çıkar savt u sadâ
Kûze gerçi derzlık ayb-ı külâl
Bendeni aybı hudânın aybıdur
Ançı ihlâsing irür sanga semer*

*Vez cüdâyihâ şikâyet mîkoned
Kim cüdâlgdın şikâyetler kılur
Çıksa neydin her sadâ dâna bilür
Bes kulak salsang bârısı bir nidâ
Bendeni aybını kılma tinglep al
Kerde-i Allah'ga tîğ urmak nedür
Kimge ihlâs bar şeytandın tayar (s.2)*

Eserin son tarafı ise şöyledir:

*İlâhî dîde-i dilni bînâ kıl
Hüdâ digin ki dilni nûr kılsun
Bu huşk-i dîdelerni âb kılsun
İlâhî âkıbet mahmûd kılgin
Bu sözler kîmyâ-yı her acemdür
Husûsâ kîmyâ-yı dil bülenddür
İlâhî bendeni sâbit-kadem kıl
Eger iltey diseng mahşerge îmân*

*Kerem eylep özünge âşnâ kıl
Hemeni könglüni ma 'mûr kılsun
Bu zulmet-hâneni mehtâb kılsun
Kiterde bendeni hoşnûd kılgin
Acem oldur dil-i gark-âb-ı gamdür
Tamâmî kimyalar munga benddür
Diliga havf bir cehlîni kem kıl
Taleb kıl nefsnî öldür bol Müsülmân*

⁷ A. e., s. XVIII.

⁸ Meslektaşım Dr. Abid Nazar Mahdum, bu eserin Afganistan'daki Türkler arasında çok yaygın olduğunu, bazı dost meclislerinde bu eserin de okunduğunu söyledi. Bu bilgi bize, Meşreb'in hâlâ çok tanındığını gösteriyor. Bilgisini benimle paylaştığı için Dr. Mahdum'a çok teşekkür ederim.

⁹ Mahmut Fidancı, a.g.t., s. XXI.

¹⁰ A. e., s. XXI.

¹¹ Daha fazla bilgi için bkz. Babarrahim Meşreb, a.g.e., s. 22-24.

¹² Yaratıcıların en güzeli olan Allah ne kadar yücedir.

¹³ Taşkent ilinde, Taşkentli Hacı Esedullah oğlu Molla Hacı Abdullah'ın gayretiyle.

¹⁴ Yayın izni 11 Mayıs 1898 St. Petersburg Edebi tür, V. M. İlin, Taşkent. (Tercümede yardımcılarından dolayı meslektaşım Erol Çetin'e teşekkür ederim.)

Bu sözni aydılar sultân-ı ikbâl *Kolungdın kilse her kimden duâ al*
Hüdâvendâ kulung bî-çâredur men *Hemedin kem bolup âvâredur men*
Temmetü'l-Kitâb bi-avni'llahi'l-Meliki'l-Vahhâb
Temmet¹⁵

Eser'in ilk bölümü olan *Mebde-i Nûr, Mesnevî*yle aynı vezinde (Fâilâtün fâilâtün fâilün) kaleme alınmıştır. Eserin müellifi, *Mesnevî*'den seçtiği beyitlerde geçen kavramları, ahlâkî ve didaktik hikâyelerle zenginleştirerek anlatma yolunu seçmiştir. *Mesnevî* beyitleri baş tarafta bulunmasa *Mesnevî* ile olan ilgisi anlaşılacak gibi görünmemektedir. Eser *Mesnevî*'nin ilk beytiyle başlar. *Mesnevî*'den alınan beyit sayısı otuz dokuzdur. *Mesnevî*'den alınan beyitten sonra, birkaç beyitle tercüme edilmektedir. Daha sonra ise beyitte geçen bir kavramdan yola çıkılarak konu genişletilmekte, salt beyit açıklamasından çıkıp beyitte de geçen bir konunun öğüt verir bir şekilde anlatılmasına geçilmektedir. Anlatılan görüşü desteklemek için evliya menkıbelerinden biri veya birkaçı nakledilmekte ve müellifin görüşlerini özetleyen bir gazelden sonra bir başka *Mesnevî* beytine geçilmektedir. Eserin son bölümünde bir kısmı Arapça olan müstezâdlar da bulunmaktadır. Eser içinde başlık şeklinde sadece hikâyet, gazel ve müstezad verilmektedir. Bunların bölüm başlıkları olmadığı düşünüldüğünde eserin bir bütün olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Eserde hikâye bölümünde menkıbesi anlatılan mutasavvıflara bakıldığında ilk dönem sûflerinin ağırlıkta olduğu dikkat çekmektedir. Zünnûn-ı Mısrî, Hâce Emir Devlet, Beyâzîd-i Bistâmî, Behlûl-i Dâna, İsmâil-i Şâmî, Hâce Abdâl-i Nişâburî, Hâce Abdullah Mağribî, Şeyh Süheyl, Yûnus-ı Nişâburî, Hâce Sâbir menkıbeleri anlatılan mutasavvıflardan bazılarıdır. Ayrıca, adamın biri, bir şehzade, bir karga, bir öğrenci, bir şeyh ve bir derviş gibi herhangi birisinden bahseden hikâyeler de bulunmaktadır. Bu hikâyeler, hem menkıbeleri anlatılan zevâtın biyografisi, hem de tasavvuf tarihi için incelenmeye değer görünmektedir.

Eserde açıklaması bulunan beyitlerin ilk mısraları ve beyit bu numaraları şöyledir:¹⁶

Sıra	Sayfa	Beyit nu	İlk Mısra
1	s. 2	I/1	بشنو از نی چون شکایت میکند
2	s. 7	I/2	کز نیستان تا مرا بریده اند
3	s. 12	I/3	سینه خواهم شرحه شرحه از فراق
4	s. 23	I/4	من بهر خمعیتی نالان شدم
5	s. 28	I/6	هرکسی از ظن خود شد یار من
6	s. 33	I/5	سر من از ناله من دور نیست
7	s. 39	I/8	تن ز جان و جان ز تن مستور نیست
8	s. 44	I/9	آتش است این بانگ نای و نیست باد
9	s. 49	I/10	آتش عشقت کاندن نی فتاد
10	s. 55	I/11	نی حریف هر که از یاری برید
11	s. 59	I/12	همچو نی زهری و تریاقی که دید
12	s. 65	I/13	نی حدیث راه پر خون میکند

¹⁵ Makale içindeki metinleri okuyup kontrol eden meslektaşım Dr. Abid Nazar Mahdum'a teşekkür ederim.

¹⁶ Beyitler, MEB yayınları arasında çıkan *Mesnevî* tercümesine göre verilmiştir. (çev. Veled İzbudak, gözden geçiren, Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul, 1991) Beyitleri tespit etmeme yardımcı olan Yard. Doç. Dr. Mustafa Çiçekler'e teşekkür ederim.

13	s. 70	VI/2002	دو دهان داریم گویا همچو نی
14	s. 74	VI/2004	لیل داند هر که او را منظر است
15	s. 85	V/1614	جمله آوازا زان شه بود
16	s. 113	Bulunamadı	چون شود ماکول تو ماکول نور
17	s. 114	Bulunamadı	هر که محرم نیست اسرار مرا
18	s. 118	II/1759	ما برون را ننکریم و قال را
19	s. 121	II/2825	یک مثال دیگر اندر کج روی
20	s. 125	Bulunamadı	علم حق در علم صوفی گم شود
21	s. 136	II/1	مدتی این مثنوی تأخیر شد
22	s. 148	II/2	تا نزاید بخت تو فرزند نو
23	s. 160	II/15	یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس
24	s. 167	II/30	چونکه مؤمن آینه مؤمن بود
25	s. 176	II/120	موی کج در پرده گردون بود
26	s. 186	II/121	راست کن اجزات گنج رازوستان
27	s. 195	II/123	هر که با ناراستان همسنبل شد
28	s. 204	II/124	رو اشداء علی الکفار باش
29	s. 213	II/125	بر سر اغیار چون شمشیر باش
30	s. 223	II/126	تا ز غیرت از تو یاران بگسلند
31	s. 232	II/127	آتش اندر زن بکرکان چون سپند
32	s. 239	II/128	جان بابا گویدت إبلیس همین
33	s. 248	II/251	آدمی خوارند اغلب مردمان
34	s. 258	II/375	رحمتم موقوف جوش گریه هاست
35	s. 276	II/295	زان سبب فرمود یزدان و الضحی
36	s. 286	III/1	ای ضیاءالحق حسام دین بیار
37	s. 300	Bulunamadı	شد ز اوصاف تو اوصاف جلیل
38	s. 313	III/578	گرز صورت بگذرید ای دوستان

Eserde sadece *Mesnevî*'nin I, II, III, V ve VI. Defterlerde geçen 38 beyit yer almaktadır. Birinci defterden 12, ikinci defterden 17, üçüncü defterden 3, beşinci defterden bir ve altıncı defterden 2 beyit yer alırken 4 beytin hangi defterden alındığı tespit edilememiştir. En kısa açıklama 113. sayfadaki beyittir. Sadece 23 beyitlik Mûsâ peygamber ile ejderha kıssası yer almaktadır. En uzun açıklama ise 28 sayfa ile 85. sayfadaki beyittir. Bu beytin altında 15 hikâye anlatılmaktadır. Hikâye sayısı beyte göre değişmektedir. Genellikle birden fazla hikâye yer almaktadır.

Örnek olarak, Hz. Mûsâ'nın yolda karşılaştığı, şeytan tarafından kendisinin yenmesi istenen ejderhayı Cebrâil'in yardımıyla öldürdüğünün anlatıldığı, 113-114'teki beytin açıklamasını veriyoruz.

Çün şevved me'kûl-ı tu me'kûl-ı nûr
Ey ciğer-bendim işitgil zâtnı
Bir küni Mûsâ idiler reh-güzer
Her kişi bir vaktin tapdı huzûr
Gark bolgan bendeler divâne-vâr
Bâr idi yol üstige bir ejdehâr
Senge ey Mûsâ sırrımni aytayın
Hak teâla menge yetgürdi seni
Kördü Musâ ejder-i dil-rîşni
Kırk gez irdi ağzıdın burnı anı
Kildi şeytan ejdehâga ol zaman
Ejdehâga Mûsâ'ni yutgin didi
Aydı, ey Mûsâ biri kilgin bukün
Men işitdim vâsıl-ı esrâr imiş
Sen kötergin men küdüretdin çıkay
Tüşdi Mûsâ könlige bir rahm bâz
Bes köterdi kolu birle mârnı
Urdu şeh-per birle Cibrîl ol zaman
Ejdehârın nefis u rûhungdur Mûsâ
Ejdehârın simirmey fikringni kıl
Kel sivâ bolgin cihânda hûşyâr
Mûsâ'nı ser tâ kadem kim eyledi

Hâk-rîzî ber ser-i nân-ı tenûr
Hem makâm-ı sâhibu'l-isbâtnı
Râz-ı mahfîdin velî algay haber
Bes uşal vaktini yâdını kılur
Lokmaî könglige kilse ihtiyâr
Aşık-ı sermest irdi bî-karâr
Arzu kıldım seni bir köreyin
Yol ara kördüm bolung lokmam meni
Havf-ı ejderdin unudtı hîşni
Havf itip Mûsâ yanığa bârmadı
Def'aten yoldın çıkardı nâgehân
Köp lezîzdür lokmaî kılgin didi
Yerge yanım yapuşupdur gark-ı hûn
Her nebîge zûr-ı ming kes bâr imiş
Hem temâmı za f-ı illetdin çıkay
Ejdehâ Mûsâ'ga aydı anda râz
Yutdı Musâ'nı uşal mâr-ı kavî
Ejdehâ öldü Mûsâ kaldı emân
Cibreîl aşk u cefâ kılmas vefâ (?)
Efsûn eylep ejdehârni bend kıl
Tâ senge kim zârî kılsun ejdehâr
Özgeni hâlîni ma lûm eyledi (s. 113-114)

135. sayfanın sonunda “*Temâm buldı defter-i evvel-i Mesnevî-i Ma'nevî bi-avni'l-lâhi teâlâ ve fazlihî ve keremihî.*” İbaresı vardır. 285. sayfanın sonunda “*Temmeti'l-kitâb bi-avni'l-meliki'l-vehhâb*” ibaresı vardır. 286. sayfa *Mesnevî*'nin üçüncü cildinin ilk beytiyle başlamaktadır. 340. sayfanın ortasında “*Temmeti'l-kitâb vi avnihi'l-meliki'l-vehhâb*” ibaresiyle kitabın ilk kısmı sona ermektedir. Bu satırın hemen altındaki satırda “*Kimyâ-yı evvel Bismillahirrahmanirrahim*” ibaresiyle Meşreb'in diğer çok bilinen eseri *Kimya* yer almaktadır. Mefâilün mefâilün fâilün vezninde yazılan ve her bir bölümün de ‘*Kimya*’ olarak adlandırıldığı bu eserde 22 kimya yer almaktadır. 448. sayfada eser sona ermektedir. Kimyalar da, İslam ahlâkı, itikadı ve ilmihali ile ilgili 22 ayrı konu işlenmektedir. Kimyalarda, önce konu bir kaç beyitle özetlenmekte, daha sonra da konunun daha etkili olması için konuyu destekleyen evliya menkıbeleri anlatılmaktadır. Bu bölümün *Mesnevî* ile ilgisi yoktur.

Sonuç olarak; ülkemizde *Mesnevî* şerhlerinden bahseden çalışmalarda ismine tesadüf etmediğimiz *Mebde-i Nûr*, *Mesnevî*'den beyitlerin olduğu kısmın yine ahlâkî ve didaktik mahiyette oluşu ve diğer *Mesnevî* şerhlerinde olduğu gibi kelime veya kavram açıklamasına gidilmeyişi, *Mesnevî*'de gizlenmiş tasavvufi hakikatlerin üzerinde durulmayışi gibi nedenlerden dolayı, *Mesnevî* şerhi olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte *Mesnevî*'den 39 beyit alıp beyitteki manayı hikâyelerle açıklamaya çalışması ve beyitlerden hareket etmesinden dolayı da, onun *Mesnevî*'nin etkisi altında yazılmış bir eser olduğunu düşündürmektedir. Babarrahim Meşreb ve eserleri üzerinde yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır.